

УДК: 808

Асаналиева К. А., филол. илим. канд.,
kyyal.asanalieva@gmail.com

Мырзабек кызы А., магистрант
Myrzabekovaalbina88@gmail.com

К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

КЫРГЫЗ ЧЕЧЕНДИК ӨНӨРҮНҮН УЛУУ ӨКҮЛДӨРҮ

Макалада кыргыз чечендик өнөрүнүн улуу өкүлдөрү жөнүндө айтылат. Илим катары эки миң жылдык тарыхка ээ болгон чечендик өнөр алгач Байыркы Грецияда пайда болуп, акырындык менен дүйнөгө тарап, бүгүнкү мезгилде европалык билим берүүнүн салттык базасына айланып олтурат.

Ал эми кыргыз элинде сөздү маани-маныздуу куюлуштуруп сүйлөө эң байыркы мезгилден бери эле калыптанган маданияттын өзгөчө бир түрү болуп, орчундуу орун ээлеп келгендиги маалым. Анткени чечендик өнөр кыргыз элинде ачык байкалат. Чечендик өнөр кыргыз элинде атадан балага, укумдан тукумга айтылып калган элдик оозеки чыгармачылыктын алкагында өнүккөн, чечендик өнөрдүн негизинде элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрү жаралган. Манастагы Бакай, Ажыбай, Байжигит, Жаныбек хандын тушундагы Жээренче чечен, Акыл Карачач, Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Алдар Көсө, Асан кайгы, Санчы сынчы, кийинки мезгилдерде жашап өткөн Калыгул олуя, Калыгул чечен, Карга бий, Мойут аке, Чоң Карач, Сарт аке, Тилекмат, Садыр аке, Кыдыр аке, Көкөтөй, Куйручук, Жоошбай жана башка чечендерибиздин чечендик сөздөрү элдик оозеки чыгармачылык аркылуу бизге жеткени тууралуу айтылат.

Өзөктүү сөздөр: чечендик өнөр, элдик оозеки чыгармачылык, риторика, неориторика, акындар, уламыш, оратор, схоластика, адабият, психология.

Асаналиева К. А., канд. филол. наук
kyyal.asanalieva@gmail.com

Мырзабек кызы А., магистрант
Myrzabekovaalbina88@gmail.com

ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

ВЕЛИКИЕ МАСТЕРА КЫРГЫЗСКОГО ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА

В статье рассказывается о великих представителях кыргызского ораторского искусства. Ораторское искусство, имеющее двухтысячелетнюю историю как наука, впервые появилось в Древней Греции, постепенно распространилось по всему миру и в наши дни стало традиционной базой европейского образования.

Известно, что у кыргызов осмысленная речь представляет собой особый тип культуры, сформировавшийся с древних времен и занимавший важное место, потому что у кыргызского народа отчетливо просматривается ораторское искусство. Выразительное искусство развивалось в рамках народного творчества, которое у кыргызского народа передавалось от отца к сыну, из поколения в поколение. Лучшие образцы народного творчества создавались на основе ораторского искусства. Мудрые и красноречивые слова таких великих народных ораторов, как Бакай в Манасе,

Ажибай, Байджигит, Жээрэнче-оратор при Жаныбек-хане, Акыл Карачач, Толубай-критик, Токтогул-певец, Санчи-критик, жившие в более поздние времена Калыгул мудрец, Карга бий, Моют аке, Чон Карач, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыра аке, Кыдыр аке, Кокотая, Куйручука, Джошбая и многих других дошли через устное народное творчество до нас и исследуются сегодня.

Ключевые слова: *ораторское искусство, риторика, народное творчество, неориторика, поэты, легенда, оратор, схоластика, литература, психология.*

*Asanalieva K. A., candidate of Philological Sciences,
kyyal.asanalieva@gmail.com*

Myrzabek kyzy A., master's student

Myrzabekovaalbina88@gmail.com

IKSU, K. Tynystanov, Kyrgyzstan

THE GREAT MASTERS OF KYRGYZ ORATORY

The article describes the great representatives of Kyrgyz oratory art. The art of public speaking, which has a history of two thousands year history as a science, first appeared in ancient Greece. It gradually spread throughout the world and today has become a traditional base of European education.

It is known that among the Kyrgyz, meaningful speech represents a special type of culture that has been formed since ancient times and has occupied an important place, because the Kyrgyz people have a distinctly oratorical art. The expressive arts developed within the framework of folk art, which was passed on from father to son, from generation to generation among the Kyrgyz people, and the best examples of folk art were created on the basis of oratory art. Bakai in Manas, Ajibai, Baijigit, Zherenche, orator under Janybek Khan, Akyl Karachach, Tolubai critic, Toktogul singer, Sanchi critic, Kalygul saint who lived in later periods, Kalygul orator, Karga biy, Mayut ake, Chon Karach, the eloquent words of Sart ake, Tilekmat, Sadyr ake, Kydir ake, Kokotay, Kuyruchuk, Joshbai and other eloquent orators are reviewed and studied in detail.

Key words: *rhetoric, folklore, non-rhetoric, poets, legend, orator, scholasticism, literature, psychology.*

Чечендик өнөрдүн генезиси оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жараткан, кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый жактан шартталган өзүнчө бир баскычынан башталып, коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында калыптануу, өсүү жолдорун басып келгени талашсыз.

Ата-бабаларыбыз бардык өнөрдүн башаты катары чукугандай сөз тапкандыкты, чучукка жеткире кеп айткандыкты, кеп-сөз менен дарымдап, кеп-сөз менен арымдагандыкты эсептеп, “өнөр алды – кызыл тил”, - деп кыска, бирок нуска сөз калтырышкан.

Чечендик өнөр, ири алды, адамдын тубаса таланттуулугуна түздөн-түз байланыштуу келип, ар кыл чөйрөдө, ар кандай жагдайга кабылып, өзүнүн логикасын, өз күчүн, тапкычтыгын, акыл таразасын, психологиясын

сынаган тынымсыз көнүгүүсүнүн, изденүүсүнүн аркасында калыптанат. Окумуштуу, белгилүү тилчи, профессор Ж.Мукамбаев: “Эл “чечен” деп, сүйлөгөн кезде илхамы келе түшкөн, эч кандай кагаз, карандашсыз шар сүйлөгөн, токтоосуз жооп тапкан, импровизаторлук менен куюлуштурган, үнү да, кеби да коңур келген, сөздөрү уккулуктуу, мазмундуу чыккан адамды айтышкан”, - деп жазат. “Чечендер сөздү тез тапкандыгы, таамай айтууга чебердиги, кырдалды тез түшүнгөндүгү, сезгичтиги менен башкалардан айырмаланат” [4: 189].

“Кызыл тил” бул – чечендик чоң өнөр, сөз өнөрүнүн капкасы. Элде “сүйлөй, сүйлөй чечен болот” деген накыл кеп бар. Ушундай кеп-сөз байыркы мезгилдерде эле башка элдерде айтылган: “Поэтами не рождаются, ораторами делаются”. Муну биздин тилге которгондо: “Акын болуп төрөлөсүң, чечен болуп жасаласың”, б. а., акын болуш үчүн тубаса талант керек болсо жана ал талант менен түздөн-түз байланышта аныкталса, чечендик талант менен түздөн-түз байланышпайт, кыйыр байланышат жана ар кандай кырдаал-шартта, жагдай-чөйрөдө тилин тишине жанып, тил безеп безилдеп сүйлөп турган, акыл элегинен өткөзүп таразалап турган, логиканын, психологиянын күчүнө салып эсте кармоо, эсине тутууну, ага шак жооп тапкан тапкычтыгын калыптандырган тынымсыз көнүгүүнүн, түйшүкчүл аракет-изденүүлөрдүн натыйжасында акырындап, жүрү-жүрө калыптанат, ошондуктан “көрө-көрө көсөм, биле-биле билги, сүйлөй-сүйлөй чечен болот”, - деп айтылат.

Чечендик өнөр бүт өнөрдүн башаты катары бардык мезгилде өзгөчө бааланган, чечендер элдин бардык катмарында урмат-сыйга ээ болгон. Тоону томкоруучу, ойду омкоруучу күч да чечендик менен коштолгон кеп-сөз арканын аттап кете албаган. Тоо токтото албаганды ыктуу айтылган бир ооз кеп сөз токтоткон. Тапкычтык менен айтылган таамай, таасын бир ооз кеп сөзгө жоо токтогон. Демек, кеп-сөз аркылуу таасир этүү, таасир этүүнүн негизинде ыкка көндүрүү, ишендирүү, бул аркылуу макул кылуу, макулдук аркылуу иш-аракет жасатуу сөз өнөрүнүн максаттуу тепкичтери, б. а., чечендердин максаты болгон. Ушундан улам чечендер кеп-сөз боло турган жагдайды терең түшүнүп, аны эл алдында кыраатын келтире козгоп, маани-маңызын түшүндүрүп чечмелеп, далилдүү жеткире билүгө аракеттенишкен. Мында алар тартынбай так, шар, куюлуштуруп, кулакка жагымдуу үн аркылуу мазмунду, уккулуктуу кылып, уйкаштык менен, бирде көтөрүнкү, бирде басыңкы тондо жөнөкөй, түшүнүктүү, таасирдүү сүйлөшкөн.

Чечендик өнөр тээ байыртан бери эле адамзаттык жалпы маданияттын бир бөлүгү катары сөз өнөрүнүн, кеп маданиятынын жогорку чеги катары сөз кадырлап, кеп барктаган элдин рухий байлыгы, жан дүйнө азыгы болуп

келген. Бул өнөр коомдук өнүгүүнүн тигил же бул окуяларына, ал окуялардын жүрүшүнө, касташуу-достошуу, эрегишүү-элдешүү, каралоо-актоо сыяктуу карама-каршылыктуу процесстерге өз таасирин тикедентике тийгизип, кеп-сөз аркылуу көңүл табылып, кеп-сөз аркылуу көңүл калып, адамзат коому жашоосун улап келген.

Адатта, чечендик өнөрдүн, ораторлуктун, кызыл тилдүүлүктүн “мекеси” катары байыркы кул ээлөөчүлүк доордун эң демократиялык мамлекети Афина эсептелет. Афинада оратордук өнөрдүн негиздөөчүсү катары Байыркы Грециянын саясий ишмери, укук коргоочу Демосфен эсептелген. Муну менен эле катар оратордук өнөрдүн өнүгүшүнө софисттер дагы чоң кол кабыш кылышкан. Алар көркөм сүйлөөгө үйрөтүү менен эле бирге, элди өзүнүн оюна ишендирип, аларды тарта билүүнү, сөздүн кудурет-күчүнө, магиясына салып, элдин ишенимине жете алууну эң жогорку өнөр деп санашкан.

Албетте, өз көз карашын көпчүлүк алдында так, таамай, таасын, жеткиликтүү, аргументтүү, далилдүү баяндоо муктаждыгы, курч талаш-тартышта жеңип чыгуу кумары, тез-тез болуп туруучу соттук териштирүүлөр риторика менен атайлап алектенүү зарылчылыгын пайда кылды. Мунун негизинде ораторлук өнөр мектептери ачыла баштады. Демек, кызыл тилдүүлүк Грецияда сөз өнөрүнүн бийик чеги катары зарылчылыкка айланып, аны изилдеп үйрөнүүнүн Горгий, Исократ, Трасимах, Аристотель сыяктуу теоретиктери жаралды. Булар менен эле катар оратордук өнөр Байыркы дүйнөнүн өнүккөн мамлекеттеринин бири Рим республикасында да өзгөчө өнүгүүгө ээ болду. Бул жердеги кызыл тилдүүлөр катары Катон, бир туугандар Гракхи, Марк Антоний, албетте, кутумчу Каталиндин Республикага каршы уюштурган бузуп-жаруучулук ишмердигин катуу сындап, республиканы коргоого багытталган жалындуу жана далилдүү сөздөрдүн ээси, атактуу оратор Марк Туллий Цицерон эсептелет.

Арийне, дүйнөлүк кызыл тилдүүлүктүн жогоркудай өзгөчөлүктөрүнөн кыргыз эли сырт калбаган. Жазуу-сызуусу өнүккөн элдердеги риторикадан айырмаланып, биздин элде чечендик өнөр, көркөм кеп өнөрү оозеки түрдө гана жаралып, оозеки түрдө гана өнүгүп келген. Кыргыздардын кара сөздү ырдай тизмектештире, эң жогорку чеберчиликте сүйлөй билишкен, “эпикалык маданияты гүлдөө дооруна туш келген” эл экендигин белгилүү түрколог В. В. Радлов тамшана жазган. Ч. Валиханов, С. М. Абрамзон, В. М. Жирмунский ж. б. чоң түрколог-окумуштуулардын ой-пикирлери, тыянактары да муну бышыктап турат. Импровизация күчтүү болгон, атайылап түзүлгөн мектеп болбогону менен, акындардагы устат-шакирттик карым-катыш чечендик өнөрдө да из калтыргандыгы

ачык байкалат. Анткени чечендик өнөр кыргыз элинде атадан балага, укумдан тукумга айтылып калган элдик оозеки чыгармачылыктын алкагында өнүккөн, чечендик өнөрдүн негизинде элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрү жаралган. Манастагы Бакай, Ажыбай, Байжигит, Жаныбек хандын тушундагы Жээренче чечен, Акыл Карачач, Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Алдар Көсө, Асан кайгы, Санчы сынчы, кийинки мезгилдерде жашап өткөн Калыгул олуя, Калыгул чечен, Карга бий, Мойут аке, Чоң Карач, Сарт аке, Тилекмат, Садыр аке, Кыдыр аке, Көкөтөй, Куйручук, Жоошбай ж. б. чечендерибиздин чечендик сөздөрү элдик оозеки чыгармачылык аркылуу бизге жетип турат.

Тилекке каршы, булардын “тилин тишине жанып” айткан сөздөрү эл ичинен толук жыйналды дегенден алыспыз. Жазуу-сызуу болбогондуктан жана өз учурундагы ар кандай тыюлардан улам, көбү унутулган, билгендер эчак арабыздан кеткен.

Албетте, кыргыздардагы чечендик өнөр жөнүндө кеп кылганда жогорку аты аталгандар гана чечен экен деген түшүнүк – бери болгондо, тар түшүнүк. Анткени кыргыз элинен чыккан эл акындарынын чыгармачылыгында да чечендик өнөргө бай келген көрүнүштөр арбын. Алсак, акындардын баарында тең эле чечендик жөндөм шык, чечендик иш-аракет арбын. Анткени аларда баамчылдык, сынчылык, көрө билгендик, чукугандай сөз тапкычтык, ыргактуулук, эсте тутуп туруп шак жооп бергендик, куюлуштуруп суроо узаткандык, табышмактата айтылгандарга так жооп бергендик, маселдете айткандык сыяктуу өнөргө шай элемент-көрүнүштөр ачык байкалат. Ошондуктан бул маселелер да чечендик өнөр менен эриш-аркак атайын изилдөөнү, окуп-үйрөнүнү талап кылат деген ойдобуз.

Кыргыз элинде чечендик өнөргө өтө жогору баа берилген. Чыныгы чечендин сөзү элине эм болгон, дем болгон. Ошондуктан чечен деген жалпы сөздү эл өзү жиктеп, акыл чечен, көрөгөч чечен, сынчы чечен, кургак чечен, жөө чечен деген сымал “чечендерге” бөлүштүргөн. Булардын ар биринин орду болгон, ар бирине жараша мүнөздөмө баа берилген. Алсак, акыл чеченге карата “айткан сөзү кыска, айта салса нуска”, “чечендин сөзү – акылдын өзү, айтылуучу сөздүн көзү, чечилүүчү иштин төркүн-төсү” деген сымал баа айтылган. Ал эми жөө чеченге карата “сөзү копол, мааниси токол”, “сөзүнүн учу айда, а бирок маани-маңызы кайда”, “жөө чечендин сөзү сайгактай, учуп кетчү камгактай” деген сымал сөздөр айтылган...

Биз жогоруда “кызыл тилдүүлүк”, “чечендик өнөр”, “оратордук өнөр”, “риторика” деген терминдик атоолорду биринин ордуна бирин синоним катары колдондук. Чындыгында булар бири-бирине синонимдик катарды

түзүшкөн түшүнүктөрдөн. Ушул аталыштардын бардыгы тең эле биздеги чечендик өнөр түшүнүгүнө шай келет.

Грек, рим, орус же жазуусу өнүккөн башка өлкөлөрдөн айырмаланып, кыргыз элинин көркөм кеп өнөрү оозеки түрдө өнүгүп келген. Башка элдердегидей атайын мектептер болбогону менен, сөз баккан, кеп жеген идиректүү жаштар өнөрүн улантыш үчүн устат издеп, жер кезип, сабак алышкандыгы бизге маалым. Алсак, Жээренче чечен, Толубай сынчы, Токтогул ырчылардын, андан бери көл өрөөнүнөн чыккан жети акенин бири-бири менен чыгармачылык байланыштарын айтсак болот.

Чечендик өнөрдүн генезиси оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жараткан, кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый жактан шартталган өзүнчө бир баскычынан башталып, коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында калыптануу, өсүү жолдорун басып келгени талашсыз. Бизге жеткен белгилүү маалыматтарга таянуу менен кыргыздардын чечендик өнөрүн үч этапка бөлүп кароого болот:

Манастын доорундагы Бакай, Ажыбай, Байжигит ж. б чечендер жашаган (IX-X к.) доор;

Жээренче чечен, Алдар Көсө, Акылкарачач, Толубай сынчы, Асан Кайгы жашап өткөн, Жаныбек хандык (XIV-XV к.) кылган учур;

XVIII-XX кылымдын башына чейинки Калыгул олуя, Шамен, Калыгул чечен, Карга аке, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Карач аке, Кыдыр аке Көкөтөй, Куйручук, Жоошбай ж. б. жашап өткөн мезгил.

Акындар чыгармачылыгында болсун, дегеле, чечендик айтыштын башаты ошол жактан келет, бул биринчиден. Экинчиден, сөзгө чеберчилик – айтышка түшчү ырчынын негизги касиети, б. а., ал ырчыда чечендик чеберчилик кайсы бир өлчөмдө болбой койбойт. Натыйжада, айтыштын дээрлик бардык түрлөрүндө чечендик ыкма менен кеткен суроо-жооптор, так кесе айтылган учкул тизмектер арбын учурайт. Ошол эле учурда нукура чечендик мүнөздөгү айтыштар да бар.

Ырчылардын айтыш өнөрүндө «чечендик айтыш» деп атайы бөлүнүп көрсөтүлбөгөнү менен, айтыша келгенде шыдыр жооп таба билген чечендик сапат ырчылардагы негизги артыкчылык катары каралат. Фольклорист С. Закиров: «акындын чечени айтыштарда жеңилбегендигин», - айтат. Эл шайырларынын чыгармачылыгы муну өзү күбөлөп турат.

Легендарлуу Жээренче чеченден тарта бизге жакшы тааныш кийинки мезгилдеги чечендердин өмүрү, өнөр жолу буга далил. «Чечендерди адамдар аңыз кылып, эл пир туткан», - деп жазат С. Закиров [б: 342-344]. Ошондуктан чечендердин жумурай журт таба албаган оор табышмактарды

жандырып, каардуу хандын өлүмүнөн элин куткарып, «караңгыда көз, капилеттен сөз тапкан» кездери арбын. Тили менен адам сүйгүнчүктүү болгон, жаман да көрүнгөн. «Дүйнөдө ачуу дагы, таттуу дагы тил» деген. Ушундай тилге чебер, ар дайым ири маселелерди туура чечип, жалпыга тең караган калыс, акылман адамдар «чечен» аталган. Кезегинде алар жүрөбөгөн, аралашпаган жыйын, топтор, сыноо, аш-тойлор кездешпеген.

Албетте, чечендик өнөрдүн тарыхы кыргыз элинин көп кылымдык тарыхы менен тамырлаш. Элибиз Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири босо да, басып өткөн тарыхы, маданияты, өнөр жолу учурунда жазылып калбаган соң, чечендик өнөрдүн чыгыш тарыхы, калыптаныш таржымалы, кандай чечендер жашап өткөндүгү тууралуу так маалымааттарды айтуу кыйын. «Чечендик өнөрдүн генезиси оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жараткан кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый жактан шартталган өзүнчө бир баскычынан башталып, коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында калыптануу, өсүү жолдорун басып келгени талашсыз».

Тил – чечендиктин негизги, биринчи белгиси. Ар тилдин бай, кереметтүү экендиги сүйлөө маданиятынан таасын билинет, ошентсе да чечендикте акыл олуттуу мааниге ээ. Элдик дипломатия «капилеттен сөз, караңгыда көз» тапкан тили жатык, бай, логикасы күчтүү, акылгөй чечендер аркылуу жүргөн. Кылыч менен ала албаганды тил менен алгандар – ушулар.

Аудиториянын деңгээлине жараша сүйлөө сөздөрүн түзүү, алар менен байланыш түзүүнүн жолдорун издөө, угуучулардын кызыкчылыктарын изилдөөгө алуу, чечендик чеберчиликти өнүктүрүү, даярдалган тексттерге дароо түзөтүүлөрдү киргизе билүү, өзүнүн сүйлөгөн сөздөрүнө талдоо жүргүзүү жана баа берүү сыяктуу көрсөтмөлөр менен бирге жаңыча өнүгө баштаган. Буга Ажыбай, Байжигит, легендарлуу Акыл Карачач, Тилекмат, Сарт аке ж. б. чечендерди кошууга болот.

Кыргыз илиминде чечендик өнөр төмөндөгүдөй классификацияланган:

Акыл чечен. Булардын акылы артык, тили курч. Тил – чечендиктин негизи, биринчи белгиси. Ар тилдин бай, кереметтүү экендиги сүйлөөнүн маданиятынан таасын билинет. Ошентсе да чечендикте акыл олуттуу мааниге ээ. Элдик дипломатия «капилеттен сөз, караңгыдан көз» тапкан тили жатык, бай, логикасы күчтүү, акылгөй чечендер аркылуу жүргөн. Кылыч менен ала албагандарды тил менен алгандар ушулар. Буга Ажыбай, Байжигит, легендарду Акылкарачач, Тилекмат аке, Сарт аке ж. б. чечендерди кошууга болот.

Көрөгөч чечен. Буларда, алдын ала көрө билүүчүлүк, тубаса психологдук, кылдат сынчылык сапаттар күчтүү. Легендарлуу Жээренче

чечен, Алдар Көсөө жана Садыр аке, Кыдыр аке, Калыгул олуя, Көкөтөй, Куйручук ж. б. у. с. чечендер көрөгөч деп аталган.

Кургак чечен. Көп сөздүү, далилсиз, кургак, маанисиз сүйлөгөндөр. Мындайларды эл «кургак чечен», «жөө чечен экен», «кургак чечен, учуп жүргөн камгактай» деп келекелеп, чечен катары эсептешпеген. Кургак чечендерге байланыштуу эл арасында алардын сүйлөө өзгөчөлүгүн чагылдырып көрсөткөн төмөнкүдөй макалдар сакталып калган:

Пайдасы жок сөз айтып, маңыз сөздү чиритет;

Пайдасы жок чечендик чөп чыкпаган кургактай;

Сөз бербеген жөө чечен учуп жүргөн камгактай;

Куру сөз курсак тойгузбайт, куру кеп кулак тойгузбайт;

Куру суудан май чыкпайт, куру сөздөн маани чыкпайт.

Демек, көп сүйлөгөн, маанисиз кеп айткан, сөзгө конок бербеген адамдарды кыргыз эли кургак чечен деп гана айтпастан, маңыз деп да аташкан.

С. Закировдун «Чечендик сөздөр» деп аталган макаласында жогорудагы чечендерден башка «тил чечен» деген түрү да бар. Акыл чечен менен тил чечендин ортосундагы айырмачылыкты төмөндөгүдөй түшүндүрөт: «Бардык жагынан төп келген чечендерди тил чечен деп коюшат. Тил чечендин сүйлөгөн сөзү уккулуктуу келип, ырдай куюлуп, «айдаган койдой ашыгып», улам сүйлөгөн сайын күчөп отурат. Айткан сөзүнүн мааниси терең, уккан адамды тажатпай магдыратат. Үнү да коңур келип, айткан сөзүнүн мааниси алаканга салгандай ачык болот. Акыл чечендин кемчилиги – тил чечендей сүйлөй албайт. Куюлушкан мисалдарды таамай айтуу менен чектелет. Айтканы орундуу келип, талаш туудурбайт. Чоң маселелерди аз сөз менен чечип коёт. Уккан адам таамай айтылган орчундуу сөзгө баш иет» [4: 352]. С. Закировдун «тил чечен» деп аталган түрү эл арасында жашап келгенин Сооданбек чечендин айткан сөзү ырастап турат.

Күз кыроодо Кыдыр аке конушта олтурган маалында Сооданбек чечен баш болгон адамдар Кыдыр акенин үйүнө кирип, аңгемелешип отурган Сооданбектин «энем мени тил чечен кылып төрөсө, Кыдырды энеси акыл чечен кылып дүйнөгө жаратыптыр» деген сөзү айтылып жүрөт. Ушундан улам соңку бөлүштүрүүгө тил чеченди кошуу туура болот деген ишенимдебиз.

Жогорудагы бөлүштүрүү Европа элинин оратордук өнөргө байланыштуу түзүлгөн бөлүштүрүүсүнөн кескин айырмаланып турат. Эгер римдиктерде жана гректерде, орустарда кептин мазмунуна же кайсы маселеге багышталганына жараша бөлүштүрсө, кыргыздарда кептин мүнөзүнө эмес, чечендердин жөндөмүнө жараша бөлүштүрүлгөнүн

байкайбыз. Бул жагынан алганда, кыргыз элинин утушу бар. Анткени чечендердин дал өзүнө аныктама берип, ар бир чечен тиешелүү ордун алган.

Чечендик өнөрдө атайын изилдөөгө алынган ымдоо-жаңсоо, кыймыл-аракет кыргыз чечендеринде да кездешет. Башка улуттарда ымдоо-жаңсоолор сөздүн маанисин толуктоо же күчөтүү формасында болсо, ал эми кыргыздарда андан да кеңири түшүнүккө ээ болот. Себеби бир ишарат менен толук бир ойду камтып, ишарат менен сүйлөшө билүүгө мүмкүн болгон учурлар кездешет. Мисалы, Жээренче чечен менен Алдар Көсөнүн ортосундагы кыймыл-аракет менен сүйлөшүү бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. Алдар Көсө эшиктен кирип: «Ассалоом алейкум, кан ордосу», - десе, Жээренче чечен: «Алейкум ассалоом, эл жоргосу», - дейт. Көсө отургандан кийин, Жээренче ишарат кылып колу менен башын кагат. Көсө колунун учу менен тилин кагат да, эшикке чыгып кетет. Ал чыгып кеткенден кийин, Жээренче Жаныбек ханга: «Мени эч ким жыга алчу эмес эле, Көсө жыгып кетти,» - дейт да, жандырып берет: «Көсө эшиктен салам айтып кирип отурганда, колум менен башымды кагып, «Балээ башка кайдан келет?» - деп сурадым эле. Көсө колу менен тилин кагып, «Балээ башка тилден келет», - деп чыгып кетти».

Байыркы гректерде жана римдиктерде ораторлор саясий ишмерлер, соода адистерин болсо, кыргыздарда чечендик өнөр ырчыларда, манасчыларда, айтылуу куудулдарда жолугат. Куудулдардын сөзү көбүн эсе адилетсиз жашоону чагылдырып, бай-манаптарды жазалоодо кеңири колдонулат. Алдар Көсө, жакынкы түрк элдеринде Насреддин кожо, Апенди сыяктуу куудулдардын куйкум сөздөрү сакталып, ооздон озго өтүп айтылып келет жана алардан да чечендик өнөрүнүн изилденип жатканынан кабардарбыз.

Казактын чечендик өнөрү кыргыз элиники өңдүү оозеки түрдө жаралып, муундан-муунга сакталып айтылып келе жатканы Б. Адамбаевдин 1984-жылы жарык көргөн «Казактын шешендик сөздөрү» аттуу эмгегинде иликтенсе, ал эми Түркия түрктөрүнүн чечендик өнөрү «хитабет» деп аталып, Халим Серарслан тарабынан изилденген. Эл чечендердин акылмандыгын, кыраакылыгын, көрөгөчтүгүн ар дайым баалаган.

Чечендик өнөр (ырчылык, комузчулук сыяктуу эле) муундан муунга, атадан балага өз жөрөлгөлөрү менен оозеки түрдө өтүп сакталып келген. «Талант жугушат, өнөр оошот» деген кеп бар элибизде. Калк аралап, дайыма эл шайырлары менен бирге жүргөндүктөн, чечендерде ырчылык, куудулдук, сынчылык өңдүү сапаттар жуурулуша жүргөн. Ошол эле учурда куудул, ырчы, кыраакы адамдарда да чечендик сапат болгон.

Кыргыз элинин чечендик өнөрүндө табышмак, жаңылмач, тамсил, макал, ылакап, айтыш санат, эпос жомок, калптын бардыгында чечен сөздөрдүн кездешиси, демек, бул өнөрдүн оозеки чыгармачылыктан башат алып, жуурулушуп, сейрек чыкчу өзүнчө чоң искусство катары калыптангандыгын далилдейт.

Чечендик өнөрдүн булактары макалдар:

«Жаман атты жакшы баксаң – тулпар.

Ылакаптар: Мен го Манаке, Манаке болсом, сакалым канаке?

Манаке эмесмин дейин десем, кызыл өзөгүм мынаке!

Санат: Атка бергис кунан бар,
Кызга бергис жубан бар.

Тамсилдер: Кара эчкини жебеген кайран башым,
Боз бээни сүйрөп чыккан балбан башым,
Мына ушинтип калдыбы жолдо башым?

Табышмактар: Бирөө куюлуп түшөт, бирөө кубанып ичет, бирөө кулпунуп өсөт (жаан, жер, өсүмдүк).

Жаңылмачтар: Бадал арал, бадал арал, бала аралда оттогон бала марал.

Калптар: Кичинемде турна бактым,
Арка арыгына жабуу жаптым.
Өз энемдин ичинде экенимде,
Чоң атамдын жылкысын бактым.

Бул сыяктуу чечендик тизмектерди фольклордун дагы башка түрлөрүнөн да келтире берүүгө болот. Ушунун өзү эл чыгармачылыгын түзүүчүлөр даанышман адамдар, тил чеберлери экендигин далилдөө менен, чечендик өнөрдүн элдик фольклор менен түздөн-түз байланыш, катышта экендигин туюндуруп турат.

Жыйынтыктаганда, чечендик – адамдын тубаса шык, талантына, акылы, көрөгөчтүгүнө байланышкан кайталангыс, сейрек жаралчу өнөр. Чечендердин элине калтырган баалуу мурастары атадан балага өтүп салтталып, эбегейсиз зор ак кызмат өтөй бермекчи.

Адабияттар:

1. Адамбаев Б. Казактын шешендик сөздөрү. -Алма-Ата, 1984. - 47-б.
2. Александров Д. Н. Риторика. -М., 2000. - 73-б.
3. Апресян Г. З. Ораторское искусство. - М., 1978.
4. Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи. - Фрунзе, 1990. -189-б.
5. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. - Фрунзе, 1973. -196-бет.
6. Закиров С. Кыргыз санжырасы. - Б., 1996. - 342-344-б.